

Exodus-použitie historicko kritickej metódy

Bibliu je potrebné čítať s otvoreným srdcom. S týmto je možné súhlasiť, ale je potrebné dodať, že aj s otvorenou hlavou. Zvykli sme si už na myšlienku, že nie je prírodovedeckou učebnicou. Kniha Genesis napríklad hovorí nielen o stvorení sveta za šesť dní, ale udáva aj časové rozpätie a poradie stvorených vecí. A bol večer a bolo ráno (Gn) . Nehovorí samozrejme o geologických obdobiach, tie sú len výsledkom dohody geológov, pričom rozhrania ako paleozoikum, kenozoikum, terciér a mnohé iné by mohli byť stanovené inak.

Je teda možné mať pripomienky k jednotlivým častiam, spomínajúcim stvorenie sveta. Podľa Gn bolo svetlo stvorené už prvý deň, slnko a hviezdy až deň štvrtý (Gn 1-2). V rámci tretieho dňa boli stvorené rastliny, v priebehu štvrtého dňa slnko. Kvôli fotosyntéze tomu musí byť naopak. V biblických vysvetlivkách (1) je ale doslovne uvedené: *...Pri čítaní biblického textu je potrebné si uvedomiť, že nie je vedeckou správou, že je plný symbolickej reči, ktorú je potrebné exegeticky správne vyložiť a že jeho rozprávanie nie je lineárne, ale že sa v ňom prekrývajú rozličné vrstvy, literárne druhy, historické epochy a rôzne druhy reality...*

Rozpory ale nie sú len v biblických textoch, sú aj v prírodovedných a spoločenskovedných teóriach. Je možné, že napríklad Darwinova teória sa bude ďalej vyvíjať, že dôjde k jej modifikáciám. Už teraz sa ukazuje, že kambrický rozvoj života ako explózia v geologicky krátkom čase sa dá skôr označiť ako trávnik života, nie strom. Je ale nesporné, že evolučná teória ukázala cestu, spôsob myslenia, že život môže vzniknúť (dodnes presne nevieme ako, nie je jasné kedy sa indieretné atómy zmenia tak, že ako celok sú nositeľom niečoho, čo môžeme nazývať vedomie a vyvíjať sa (30).

Nejde ani tak o to, za každú cenu hľadať v Biblii nezrovnalosti a nepresnosti. Je odrazom doby, kedy bola napísaná. Biblia je predovšetkým teologickou literatúrou, ktorá dáva mnohé nasledovaniahodné schémy morálneho chovania. Pri dostatočnom dodržiavaní Desatora by bola zem (možno) ideálnym miestom na existenciu. Bez ohľadu na to, či bolo Desatoro dané zhora na hore Sinaj, či je možná komunikácia s horiacim krom, alebo či je možné horu Sinaj na základe súčasných znalostí dostatočne lokalizovať.

Na druhej strane pri čítaní Biblie nie je možné mnohé nezrovnalosti odbyť obľúbenou formulkou „Bohu nie je nič nemožné“. Je dobré pozrieť sa aj do máp, chronologických, alebo dynastických tabuliek, zväziť historické a fyzikálne reálie. Hlavne by nemalo ísť o to, aby bola za každú cenu dokázaná pravda náboženstva, ani o to aby bola dokázaná pravda ateizmu. Je potrebné len sledovať fakty, nech nás dovedú kamkoľvek (34).

Väčšinou sa pozornosť venuje práve knihe Genesis, rovnako zaujímavá je však kniha Exodus, prípadne Numeri, popisujúce odchod Izraelitov z Egypta, príchod do zaslúbenej zeme a vznik nábožensko-štátnej izraelsko-judejskej identity. Zaujímavou sa javí najmä časť vlastného odchodu, pobyt na púšti, dobytie Kanaanu a zaujatie zaslúbenej zeme.

Pri datovaní egyptských a blízkovýchodných reálií v tomto článku boli použité údaje podľa I. Shawa a kol. (6) , čo sa môže mierne odchylovať od iných dostupných datovaní. V Novej ríši je rozsah možného rozdielu 10 rokov, v Starej ríši už môže byť 50 a viac rokov.

Najprv základné údaje o území, na ktorom sa biblické texty odohrávajú. Územie Kanaanu je mierne bokom od spojnice medzi Egyptom na juhu a mocnými starovekými ríšami na severe a severozápade : Chetitskou, Babylonskou, neskôr Asýrskou, Perzskou a helenistickými štátmi. Takéto susedstvo mocných a existencia v nárazníkovej zóne je málokedy príjemné. Izraeliti na túto skutočnosť viackrát doplatili. Priamo na pobreží sa nachádzali prosperujúce mestské štáty, Izrael ležal tak trochu mimo v horách. Prvá súvislá zmienka sa zachovala na náhrobku Uniho, vojvodu egyptského faraóna Pepiho I., ktorý popisuje dobytie „zeme obyvateľov piesku“ kombinovanou námornou operáciou. Uniho ťaženie prebehlo pred usídlením Izraelcov v zemi, ktorá sa na ďalšie tisícročie stala egyptskou provinciou Kanaan (2).

Obr.č.1 Text z Uniho hrobky (14).

Čiže už v čase Starej ríše bola táto oblasť pevne v egyptskej záujmovej sfére.

Obr.č. 2 Pepi I., 6.dynastia , 2321-2287 pr.n.l. (13)

Z uvedeného obdobia pochádzajú prvé opisy v knihe Genesis. Je tu napríklad opis vojenských operácií v čase Abraháma - štyroch kráľov proti piatim. Podľa Gn 14,17 *..vyšiel mu v ústrety sodomský kráľ do údolia Save...* Biblické vysvetlivky (1) uvádzajú doslova : *...údolie Save treba hľadať niekde v blízkosti Jeruzalema...*

Nástenná maľba na náhrobku z Beni Hasan (21.-19. storočie pr.n.l., presnejšie datovanie cca 1890 pr.n.l.(2), znázorňuje semitský klan-Aziatov, ktorý vstupuje do Egypta. Je možné predpokladať, že medzi vyobrazením a Izraelitmi v dobe exodu neexistoval veľký fyzický rozdiel .

Obr.č. 3 Nástenná maľba z hrobky v Beni Hasan (15)

Po nástupe egyptských panovníkov 18.dynastie, Novej ríše (1550 pr.n.l.) došlo k výraznému posunu severnej egyptskej hranice, čo dokumentuje situácia za faraóna Thutmose III. (približne 1479-1425 pr.n.l.). Oblasť Palestíny, Kanaanu sa dostala na stáročia do sféry priameho egyptského vplyvu. Bez vedomia egyptskej administratívy sa tu nemohlo udiat nič. Hlavného nepriateľa Egypta vtedy predstavovala ríša Mitanni na severe. Thutmose sa počas viacerých vojenských ťažení sústredil na oblasti severnej Palestíny, Libanonu a časti Sýrie. V 33.roku vlády prenikol až k Eufratu (12). Udalosti tejto doby sú podrobne dokumentované (6, 11).

Obr. č.4 Severné hranice Egypta v 15.stor.pr.n.l. (16)

Cenným zdrojom o situácii na severe Egypta a teda aj v Kanaanu je najmä archív z Achetatonu-Amarny, ktorý predstavuje diplomatickú korešpondenciu (písanú prevažne v akkadštine) faraónov Amenhotepa III. (1390-1352 pr.n.l.) a Amenhotepa IV. (Achnaton, 1352-1336 pr.n.l.). V období po smrti Achnatona došlo k nepokojom a postupnému opusteniu Achetatonu, takže sa archív zachoval v pomerne neporušenom stave a poskytuje podrobný obraz egyptských a kanaanských reálií. Korešpondencia dokazuje, že Kanaan bol egyptskou provinciou, na ktorú dohliadala egyptská správa.

Obr.č.5 Tabuľka z Amarnského archívu (17)

V archíve sa nachádza korešpondencia okrem iného z Jeruzalema, Lakíša, Chasóru, Megidda. Na ilustráciu panujúcich pomerov je možné uviesť niekoľko textov (11):

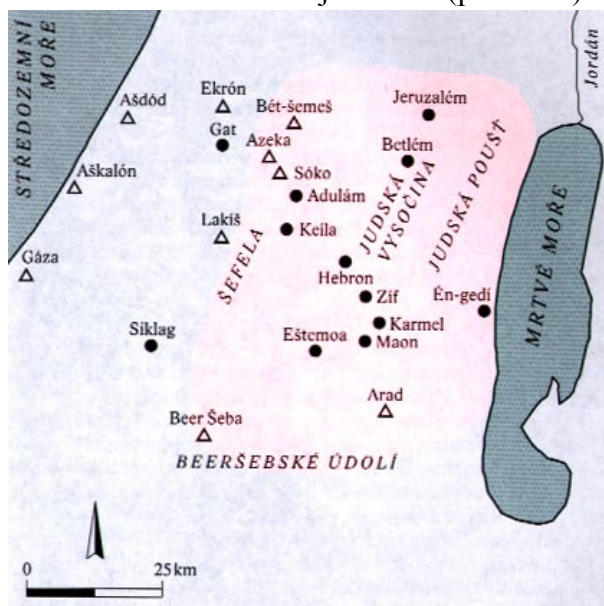
List z Lakíša : ...otrok tvoj, prach tvojich nôh. K nohám kráľa, pána môjho, Slnka na oblohe, sedemkrát a ešte sedemkrát som sa vrhol...

List z Megidda : ... nech mi kráľ dá stovku odvážnych k obrane svojho mesta...

List z Megidda dokumentuje nepokoje, ukazuje však aj ich obmedzený rozsah. Na potlačenie má slúžiť len sto vojakov.

Faraónovu dominanciu uznáva aj vyvolávateľ nepokojov, na ktorého sa ostatní sťažujú : ...*Labaja tvoj otrok a prach po ktorom šliapeš...nie som vinný, nezhršil som a nezadržujem svoje poplatky...teraz ma však očierňujú, činia bezprávie a kráľ nepreskúmal moju vinu.....*

Z Amarnského archívu je možné pomerne presne dokumentovať aj mocenské pomery napríklad aj v bezprostrednom okolí Jeruzalema. Jeruzalemu vládol Abdichiba, ktorý odoslal do Egypta 6 listov. Približný rozsah ním ovládaného územia dokumentuje obr.č.6 (podľa 35).

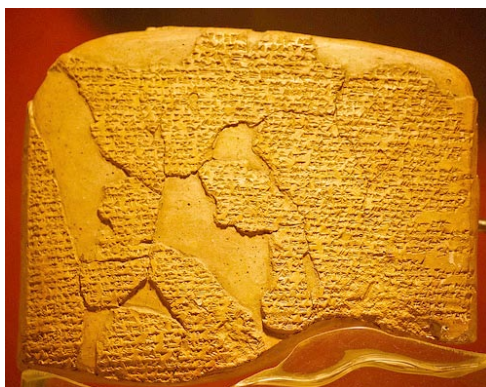
Obr.č.6 Územný celok v okolí Jeruzalema cca r. 1330 pr.n.l.

Obdobie relatívnej nestability ukončil zakladateľ 19. dynastie Ramesse I. (1295-1294 pr.n.l.), ktorý sa na trón dostal ako vojenský veliteľ (vlastným menom Paramesse). Jeho nástupcom bol Seti I. (1294-1279 pr.n.l.) Provincia Kanaan bola za jeho vlády po víťazstvách nad ša-su (beduínmi) bezpečne v egyptských rukách (6). Toto obdobie 19.dynastie je všeobecne považované za obdobie najväčšieho územného rozmachu, stabilizácie Egypta ako prvoradej svetovej veľmoci. Obdobie je vzhľadom na množstvo pamiatok veľmi dobre dokumentované. Stabilita najmä 19. dynastie bola vzorom pre faraónov neskorších období (18).

Obr.č 7 Ramesse II., (wikipedia)

Na začiatku vlády nástupcu Setiho I., Ramesse II. bola situácia na severe pokojná. Ramesse II. vládol v rokoch 1279–1213 pr.n.l. Vzbury prepukali lokálne, skôr na juhu v Núbii. Prvá výprava na sever do Syropalestíny bola nutná až v 4. roku jeho vlády (4). Viaceré vojenské operácie proti rozpínajúcej sa ríši Chetitov sa odohrávali aj v oblasti Kanaanu a vyvrcholili bitkou pri Kadeši r. 1274 pr. n.l. Jedna z najväčších bitiek staroveku skončila nerozhodne a vojna bola ukončená asi najstaršou dochovanou mierovou zmluvou (t.č.múzeum v Istanbule). V mierovej zmluve je presne definovaná egyptská zóna vlivu v Palestíne *...pobrežných mestách až k mestu Byblos...* (12). Medzi Egyptom a Chetitmi panovali odvtedy na dlhú dobu vzorné susedské vzťahy.

Obr.č.8 Mierová zmluva medzi Egyptom a Chetitmi (19)

Za utláčateľa Izraelitov v Egypte sa všeobecne pokladá Ramesse II., takže faraónom exodu by bol jeho nástupca Merenptah (1, Pentateuch). Alebo Ramesse II. bol vzhľadom na dĺžku svojej vlády aj faraónom exodu (18). Ramesse II. Veľký zomrel po skoro sedemdesiatročnej úspešnej vláde. Hovorilo sa, že zomrel ako 99 ročný, ale ako pravdepodobnejšie sa javí že zomrel vo veku cca 90 rokov. Egypt bol v čase jeho dlhej vlády konsolidovanou svetovou veľmocou. Jeho severné hranice siahali až po východostredomorské mesto Kadeš. Táto oblasť je cca 400 km severne od Kanaanu, čo dokazuje, že v uvedenom čase bol Kanaan hlboko vo vnútri egyptského územia.

Obr.č.9 Severné hranice Egypta po Kadeš v čase Ramessa II. (wikipedia)

Ramesse II. zomrel v r.1213 pr.n.l. prirodzenou smrťou. Jeho múmia sa zachovala a bola niekoľkokrát podrobená skúmaniu . Trpel na artritídu kĺbov, arteriosklerózu, mal problémy s obehovým systémom a chrbticou (18), ale neutopil sa (porovnaj Ex14,30).

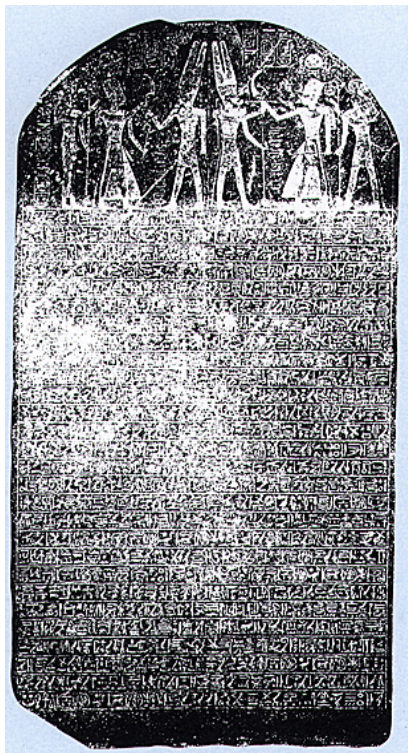
Obr.č 10 múmia Ramessa II. (wikipedia)

Ramessov nástupca Merenptah vládol v rokoch 1213-1203 pr. n.l. Nastúpil na trón po dlhej vláde svojho otca ako sedemdesiatročný V poslednom desaťročí života trpel taktiež na artritídu a arteriosklerózu (18, wikipedia). Za jeho vlády došlo k závažným presunom obyvateľstva v egejskej oblasti zo severu na juh. V piatom roku vlády v dôsledku toho Merenptah (vzhľadom na vek vládnuceho faraóna pravdepodobne korunný princ Seti-Merenptah) zhromaždil armádu a vydal sa s ňou na sever. Po krátkej zastávke v Kanaane a južnej Sýrii došlo k stretom pri Aškalone, Gezere a Jenoame. Potom sa egyptská armáda vrátila domov. Oblasť Kanaanu bola dejiskom rozsiahlych vojenských operácií, ale Egypťania v stretnutiach zvíťazili a stabilizovali situáciu. V tomto období vznikla Merenptahova stéla, ktorá obsahuje prvú známu zmienku o Izraelitoch. Zmienka je o Izraeli, nie však o zemi, alebo meste, ale o kmeni. - vid' detail textu : *...Izrael je spustošený a nemá plody...* (preklad podľa 12):

Obr.č.11 Detail Merenptahovej stély so zmienkou o Izraeli (wikipedia)

Stéla je datovaná : rok 5, 3.mesiac šemu (leto), deň 3, teda asi 1209/1208 pr.nl. (wikipedia)

Obr. č.12 Merenptahova stéla - prvá písomná zmienka o Izraelitoch (5)

Ďalší vzhľadom ku Kanaanu zaujímaví následníci sú Ramesse III. (1184-1153 pr.n.l.) a Ramesse IV. (1153-1147 pr.n.l.) Obaja patrili do 20. dynastie. Za vlády Ramessa III. došlo napríklad k prvým zaznamenaným stávkam.

Na základe nápisov na pamiatkach je možné veľmi dobre sledovať nielen obdobia blahobytu a rozkvetu, ale aj obdobia lokálnych nepokojov. Nemôže však byť pochýb, že veľkí králi ramessovského obdobia boli nesmierne mocnými panovníkmi (6,11).

Popri iných monumentoch sa zachovali aj pamiatky z oblasti Kanaanu, napr. kovanie brány mesta Lakíš Ramessa III. :

Obr. č.13 Lakíš - kovanie brány so symbolmi Ramessa III. (3)

Alebo podstavec sochy Ramessa IV. z mesta Megiddo:

Obr.č.14 Podstavec sochy so symbolmi Ramessa IV. (4)

Oba nálezy dokumentujú jednoznačnú príslušnosť Kanaanu do zóny egyptského vlivu v období 20. dynastie, vlády Ramessa III. a IV.

Mapa miest oblasti z tohto obdobia vyzerá nasledovne:

Obr.č.15 Mapa oblasti, rozmiestnenie miest (7)

V prípade popisu exodu je možné začať vlastným odchodom Izraelcov z Egypta.*Ked' egyptskému kráľovi oznámili, že ľud utiekol, zmysľanie faraóna i jeho služobníkov sa obrátilo proti ľudu.... I dal zapriaľnuť do svojho voza a svoj ľud vzal so sebou....Pán zatvrdil srdce egyptského kráľa, faraóna, takže sa pustil za Izraelitmi ...Pán tak zahnal Egyptľanov doprostred mora. Vody sa vrátili späť a zavalili vozy, záprahy a všetky faraónove vojská, ktoré sa za nimi pustili do mora. Nezostal z nich ani len jeden ... (Ex 14,30).*

Uvedená časť vzbudzuje dojem, že faraón prenasledoval Izraelcov osobne, na čele 600 vozov. Ramesee II. to vzhľadom na svoj vek jednoducho nemohol byť, ani jeho nástupca Merenptah.

Jednalo sa v prípade biblickej interpretácie o komunikáciu Izraelitov priamo s faraónom? Táto schéma sa objavuje niekoľkokrát. Napríklad v časti o Abramovej žene Sáře :*Bola preto vzatá do domu faraóna a ten kvôli nej preukázal Abramovi veľa dobrého.....Faraó si teda Abrama predvolal.....* (Gn12,10-20). Je pozoruhodné, ako priamo a jednoducho bolo možné komunikovať s vládcami Egypta. Pritom faraón bol v Egypte ponímaný ako vzdialený, nedostupný sprostredkovateľ medzi božstvom a ľuďmi. Je možná interpretácia, že v týchto prípadoch (Abram, Jozef, Mojžiš) išlo o komunikáciu s lokálnym miestodržiteľom, ktorý vzhľadom na svoju moc a navonok dávany majetát musel na jednoduchého nomáda, alebo nádenníka pôsobiť dostatočne veľkolepo.

Obr.č.16 dokumentuje možné východzie miesta a trasy. Raameses a Pitom (Ex 1,11) sú mestá z obdobia vlády Ramessa II. t.j. po r. 1279 pr.n.l. Spomínané mestá boli lokalizované vo východnej delte. V Raameses (alebo Piramesse) žilo mnoho cudzincov a niektorí z nich sa nakoniec stali vysokými úradníkmi. Jedným úradom, ktorý bol častejšie zastávaný cudzincami ako Egypťanmi, bol úrad „*kráľovského majordoma*“ (6), ktorého poveroval faraón zvláštnymi úlohami (porovnaj napr. Jozefova rada-povýšenie Gn 41,33-46, vo verzii Gn sa udalosť mala odohrať o 400 rokov skôr).

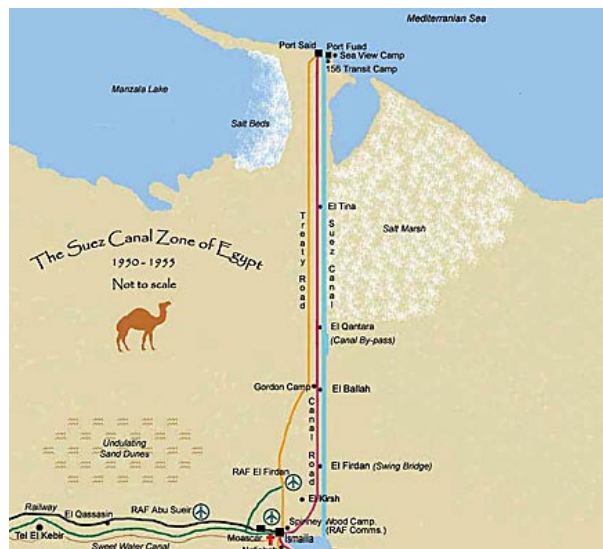

Obr.č.16 Možné trasy Exodu (5,wikipedia)

Určitý problém predstavuje koncentrácia Izraelitov ako robotníkov v spomínaných východných mestách. Merenptahova stéla sa o Izraeli zdieľa ako o kmeni, ktorý žil v Kanaane. Nenašlo sa však žiadne vodítko v nápisochoch, ktoré by svedčilo o tom, že starí Izraelci žili v Egypte. V Egypte existujú nálezy, ktoré dokazujú množstvo prisťahovaných robotníkov. Neexistujú však žiadne nálezy, s ktorými by sa dala spojiť predstava jednotného cudzieho etnika, ktoré by žili v jasne vymedzenej oblasti nilskej delty – zem Gošen (Gn 47,27),(8). O Mojžišovi chýba akýkoľvek nezávislý a mimobiblický doklad, textový alebo archeologický (41).

Zaujímavý problém predstavuje prechod Izraelitov cez more suchou nohou. Inerpretácií je množstvo, od popierania uvedenej udalosti, po zdôvodnenie výbuchom sopky na ostrove Santorin (podľa najnovšieho datovania na základe vrtu v grónskom ľadovci bol výbuch Santorinu a následné

vlny tsunami r.1644 pr.n.l., čo predstavuje obdobie vpádu Hyksósov, viac ako 200 rokov pred možným datovaním exodu - cit. 36). Uspokojivá identifikácia možného miesta prechodu cez more sa javí medzi Stredozemným morom a polosladkou lagúnou nazývanou Rákosové more - medzi Port Saidom a El Ariša (viď obr.č.17),(2).

Obr.č.17 Mapa oblasti Suez (21)

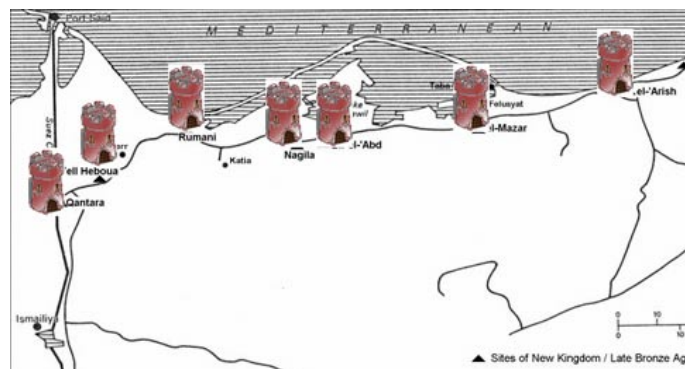
Podľa Exodus (14,22-28) : *...Izraelci šli prostredkom mora po suchu.... Egyptania ich prenasledovali a vošli za nimi doprostred mora.... Vody sa vrátili, prikryli vozy aj jazdu celého faraónovho vojska...*

Podľa Diodora sa pri Xerxovej invázii do Egypta na tomto mieste utopila časť jeho jednotiek. Strabón o tomto mieste píše : *...behom môjho pobytu... more vystúpilo tak vysoko, že zaplavilo zem a horu premenilo na ostrov ...*(2). Táto udalosť sa však odohrala až r. 340 pr.n.l.

Ďalší pochod viedol podľa knihy Exodus cez Sinaj. Podľa Exodu (19,1) : *....Na tretí mesiac po odchode Izraelitov z Egypta, v ten istý deň, prišli na Sinajskú púšť ... a tam naproti vrchu táboril Izrael....* Cez Sinaj vedú tri hlavné trasy. Prvá popri pobreží z Migdolu smerom ku Gaze. Druhá trasa smerom cez pustatinu na pustatinu Šúr viedla do Kadeš Barnea. Pre zjednodušenie možno trasy označiť ako severnú, priamo cez púšť – 2 vetvy (strednú) a južnú (viď obr.č.16,18,19 - možné trasy exodu).

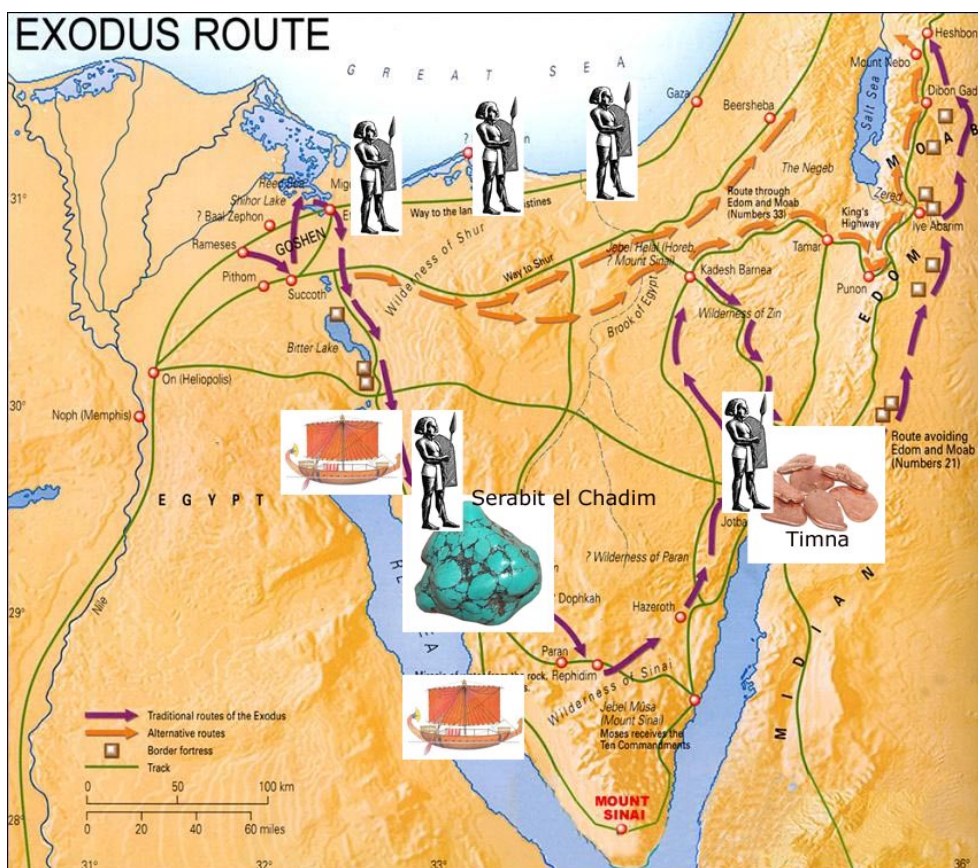
Stredná cesta cez púšť bola používaná len malými skupinkami egyptských obchodníkov a bola nevhodná pre väčšiu skupinu pomaly sa presúvajúcich kočovníkov.

Severná trasa je najkratšia a najproblematickejšia. Po vyhnaní Hyksósov z Egypta r. 1570 pr.n.l. sa Egyptania mali pred votrelcami na pozore. Pozdĺž východnej hranice delty založili systém pevností, ktoré obsadili vojenskými posádkami a správcami. Archeologické výskumy dokumentujú, že v niektorej dobe exodu bola hlavná cesta kontrolovaná egyptskými posádkami, usadenými v opevnených pozíciách blízko vodných zdrojov (2). Tieto pevnosti strážili takzvanú Hórovu cestu. Hórova cesta bol premyslený systém pevností, sýpok a studní, vzdialených deň cesty. Papyrus z 2. pol.13. storočia pr.n.l. dokladá, ako pečlivo sledovali velitelia pevností pohyb cudzincov : *...Povolili sme prechod edómskych ša-su (beduínov) pevnosťou Merenptaha – potešeného pravdou, ktorá je v Tjkw, k jazerám v Pr-Itm, ktoré sú v Tjkw za účelom paše...* Tento nápis spomína pevnosť Merenptaha, musí teda byť datovaný až po r. 1213 pr.n.l., kedy uvedený faraón nastúpil na trón. Hranica medzi Kanaanom a Egyptom bola teda bedlivo strážená. Pokiaľ by sa veľkému množstvu utekajúcich Izraelcov podarilo uniknúť preniknúť hraničnými opevneniami, musel by sa o tom dochovať nejaký záznam. V početných záznamoch nie je o Izraelcoch jediná zmienka (8).

Obr. č.18 Opevné sídla na Hórovej ceste (wikipedia)

Južná cesta predstavuje pre väčšiu skupinu utečencov reálnejšiu alternatívu. Táto trasa býva často označená ako najvhodnejšia, pričom na mieste Sinaj sa Izraeliti pravdepodobne zdržali dlhšie (1 rok?), (5). Je však rovnako problematická ako severná. V ceste utečencov by stáli dôležité egyptské bane na tyrkys a meď. Najmä bane na tyrkys v Serabit el Chadim boli popri južných baniach na zlato v Núbii pre Egypt strategické a boli dobre vojensky strážené (6). Tyrkys bol Egyptanmi veľmi cenený. Išlo o jediné nálezisko, iné na území Egypta neexistovali (6). Bane na Sinaji sa spomínajú napríklad v súvislosti s Ramessom IV.

Obr.č.19 Egypt, najdôležitejšie bane a približné rozmiestnenie vojenských posádok (6,wikipedia)

Východne od Sinaja boli ďalšie dôležité bane na meď v Timne (27).

Utečenci pohybujúci sa južnou trasou by teda museli naraziť na vojenské posádky, strážiace uvedené banské oblasti na juhu a východe Sinaja a aj lodné trasy v Suezskom zálive, po ktorých sa

vyťažaná surovina prepravovala. Stéla z lokality Serabit el Chadim z obdobia Thutmosa III. a Hatšepsut -18. dynastia (10) dokumentuje dôležitosť lokality.

Obr.č.20 Stéla z lokality Serabit el Chadim (10)

Podrobnejšie o egyptských baniach napr. 27,28,29 :

Obr.č.21 Bane v Timne (wikipedia)

Biblické texty pripúšťajú akúkoľvek interpretáciu, autori kreslia každú geograficky možnú trasu.

Obr.č.22 Možné trasy exodu (22)

Problém predstavuje aj množstvo utečencov. Celkove sa cesta tak veľkého množstva ľudí javí ako málo reálna: *...Nato sa pohli z Ramesesu do Sokotu, bolo ich asi 600.000 pešo idúcich mužov, okrem detí ... (Ex 12,37)*. Uvedené množstvo sa viackrát opakuje napr. v Num 2,1-34 alebo Num 11,21. Ak rátame priemernú izraelskú rodinu s 3 deťmi, vychádzajú cca 3 milióny utečencov. Aj keď sa ľudia tej doby stravovali jednoducho a celkove ich potreby boli minimálne, priemerná denná spotreba takejto masy ľudí môže predstavovať pri uvažovanom dennom množstve 3 litre vody a 1 kg potravín cca 9.000m³ vody (pri nosnosti voza do 500 kg to predstavuje 4.500 vozov s vodou denne) a 3.000 t potravín (ďalších 1.500 vozov). Uvedené predstavuje potrebu 12.000 ťažných zvierat. Stále hovoríme o dennej spotrebe. Aj keď je možné v úrodnejších častiach pripustiť pravidelné dodávky potravín, v púšti je to nereálne. Takéto množstvo ľudí spotrebuje ďalej primerané množstvo dreva na prípravu jedla a prípadné kúrenie, textilu a iných surovín napríklad na výrobu a opravu stanov, nástrojov. Izraeliti putovali so svojimi stanmi a množstvom dobytku (*...viem, že máte mnoho dobytku Dt 3,19*). Dobytok spotrebuje denne 30 kg sena a kŕmne zmesi, podobne ťažné zvieratá.

Veľké množstvo utečencov nekorešponduje ani s odhadmi počtu obyvateľov Kanaanu. Podľa konzervatívnej analýzy 29 sídel z 13. storočia pr.n.l. predstavovalo obyvateľstvo Kanaanu v uvedenom období cca 12 000, 254 hodnotených sídel z 11. storočia reprezentuje 30-42 000 obyvateľov. Sofistikovanejšie analýzy, opierajúce sa o novšie nálezy hodnotili celkove 88 sídel z 13. storočia, čo reprezentuje cca 50 000 obyvateľov, resp. 687 sídel z 11. storočia, čo predstavuje približne 150 000 obyvateľov (41).

Do toho je potrebné zahrnúť aj prepravu majetku. Podľa knihy Exodus Izraeliti predstavovali skôr menej majetnú a relatívne bezprávnú vrstvu, v ďalšom texte sa ale uvádza: *... Izraeliti sa zachovali podľa Mojžišovho návodu a vyžiadali si od Egyptanov strieborné a zlaté predmety i šatstvo. Pán však vzbudil voči ľudu priazeň Egyptanov, takže vyplnili ich žiadosť a tak vydrancovali Egyptanov (Ex 12,35-36)*. V biblických textoch sa teda priamo hovorí o drancovaní.

Egyptania boli známi svojim zlatým bohatstvom. Zlato bolo ťažené najmä v núbijských baniach, pričom odhadovaná ročná kapacita pravdepodobne nepresahovala 1 tonu (podrobnejšie o zlato v biblických textoch napr. 39, o ťažobnej činnosti v Egypte napr. 29). V biblických textoch sa zlato spomína počas exodu viackrát. Keď Mojžiš zostúpil z hory Sinaj, videl Izraelitov tancovať okolo zlatého teľaťa. Pokiaľ by malo zlaté teľa vyzerat' ako na obr.č.23 (samozrejme jedná sa o umeleckú

predstavu), museli so sebou utečenci prepravovať 4-5 ton zlata, teda asi päťročnú produkciu Egypta.

Obr. č. 23 Tanec okolo zlatého teľaťa

Na prepravu sú teda potrebné ďalšie ťažné zvieratá, ďalšie krmivo.

Podľa Gn16,35 Izraeliti jedli mannu štyridsať rokov, kým neprišli do obývanej krajiny. V takom prípade možno odpadajú pravidelné dodávky potravín, naďalej však ostáva problém s vodou, drevom na varenie (napríklad príprava prepelíc vid' Ex 16,3 alebo Num 11,31-33) a zabezpečením iných vecí, potrebných na prežitie.

Problémy s logistikou v biblických textoch popísaného presunu sa javia ako neprekonateľné (hygiena, odpady).

Podobný problém sa objavuje aj v posudzovaní vojenskej činnosti putujúcich častí Izraelitov. Podľa textu Ex, Num si vynútili prechod a následne za pochodu zaútočili na Kanaanské mestá. Je teda možné predpokladať vytvorenie čiastočne profesionálnej armády. To predpokladá rozsiahle spracovanie kovov, kože a dreva na zbrane (suroviny, preprava, remeselníci, rozvinuté hutníctvo), výcvik, ako aj zvládnuté technológie obliehania a výroby obliehacích zariadení (mestá okrem Jericha boli väčšinou dobýjané). Takéto riešenie vyžaduje gramotnú administratívu, vyčlenenú len na uvedené účely.

Záverečná časť knihy Exodus sa zameriava na predpisy ohľadne vecí na posvätné účely. Zoznam vecí a surovín v kapitolách 25.-28. je tu rozsiahly, obsahuje asi 80 paragrafov plných najpodrobnejších údajov a návrhov a poukazuje skôr na štandardne fungujúcu, relatívne blahobytnú spoločnosť, nie skupinu nomádov na púšti.

Závažný problém predstavujú archeologické stopy. Podľa biblického rozprávania putovanie Izraelitov po púšti a horách Sinajského poloostrova trvalo 40 rokov (Ex 16,35). Ich putovanie, trvajúce celú jednu generáciu by zanechalo archeologické stopy. Opakované archeologické výskumy vo všetkých častiach poloostrova nepriniesli žiadne výsledky. Nenašli sa črepiny, stavby či stopy po starovekom táborisku (8).

Teraz je možné vrátiť sa k ďalšiemu problému a tým je datovanie exodu. Exodus sa nemohol odohrať v období pred a počas vpádu Hyksósov (1650-1550 pr.n.l.), ani pred, alebo v čase vlády faraónov 18.dynastie (najmä za Thutmosa III. bola oblasť cieľom 16 vojenských ťažení v priebehu 20 rokov, pravdepodobne po r. 1457 pr.n.l.). Ťaženia sú podrobne dokumentované napr. na stenách Amonovho chrámu v Karnaku. Ďalší prameň informácií, archív z Achetatonu dokumentuje v oblasti Kanaanu v 14.storočí relatívne stabilizovanú situáciu. Ďalej dokumentuje existujúci celok v širšom okolí Jeruzalema (územný rozsah, obr. č.5). Oblasť Syropalestíny bola v rámci egyptskej správy

rozdelená do 3 pásiem (zo severu Amurru, Upe, Kanaan). Egypt tu udržiaval stálu vojenskú a civilnú správu, boli tu umiestnené vojenské posádky (6).

Za vlády Achnatona (1352-1336 pr.n.l.) bol veľmocenský spojenec Egypta Mitanni porazený Chetitmi. To viedlo niektorých vazalov Egypta, aby sa na severe Kanaanu pokúsili vytvoriť nezávislý štát (Amurru). Egyptská armáda utrpela pri Amke v Sýrii neďaleko Kadeša porážku od Chetitov. Egypt tak prišiel o niektoré svoje najsevernejšie územia (6). Achnaton začal v tom čase zavádzať nový náboženský kult boha Atona, čo muselo viesť k vnútornému napätiu a k destabilizácii. Po smrti Achnatona (alebo Amenhotepa IV.) došlo k rekonštrukcii pomerne nedávno zavedeného monoteistického náboženského systému a návratu k polyteizmu, čo bolo sprevádzané nepokojmi a pravdepodobne priamymi zásahmi armády do situácie. Nepokoje dokumentuje napríklad korunovačný text neskoršieho faraóna Haremheba : *...keď v paláci vypukol chaos...* (t.j. v paláci Achnatona). Zmieňuje sa aj o neúspechu armády v Sýrii (6). Z toho vyplýva aj menšie množstvo hlavne monumentálnych stavebných pamiatok, písomných dokladov.

Je reálne predpokladať krátkodobé uvoľňovanie najmä v okrajových častiach Egypta. Nasvedčuje tomu aj doba vládnutia, spoluvládnutia, a pôvod nástupníckych faraónov tohto obdobia (Smenchkare, Tutanchamon, Aje, Haremheb). Uvedení štyria panovníci vládli síce približne 30 rokov, v prípade Smenchkareho napríklad vôbec nie je jasná identita. Niektorí autori ho dokonca v rámci spoluregentstva stotožňujú s Achnatonovou manželkou Nefertiti. Tutanchamon nastúpil na trón a zomrel mladý, takže asi nezvládal skutočné vládnutie. To pravdepodobne realizovali jeho súčasníci a neskorší nástupcovia - hodnostár Aje a generál Haremheb. Haremheb už situáciu stabilizoval (6). Z vojenského prostredia pochádzal aj ich nástupca – zakladateľ 19.dynastie Ramesse I. V uvedenom období mohlo dôjsť aj k určitej reštrukturalizácii okrajových území (väčších celkov, kmeňových teritórií nomádov, prípadne mestských štátov) na severe Egypta a v oblasti Kanaanu.

K exodu mohlo dôjsť v tejto nestabilnej dobe, najmä po smrti Achnatona r.1336 pr.n.l., pravdepodobne za vlády bližšie neurčeného Smenchkare r.1336-1334 pr.n.l., rozhodne však pred nástupom prvého faraóna 19. dynastie Ramessa I. r. 1295 pr.n.l. Čas 18.-20. dynastie Novej ríše (1550-1069 pr.n.l.) predstavuje obdobie najväčšieho rozkvetu, územného rozmachu a celkovej konsolidácie Egypta. V období vlády najväčších faraónov 19.-20. dynastie v rokoch 1295-1069 pr.n.l. je len ťažko predstaviteľná niekoľkomiliónová (a aj podstatne menšia) skupina utečencov, desaťročia sa pohybuje v strategických a vojensky strážených oblastiach svetovej veľmoci. Aj keď je takýto variant pre niekoho možný a reálny, je pozoruhodné, že sa o tak veľkých presunoch nezachovali zmienky či už v egyptských, alebo chetitských a babylónskych prameňoch. V uvažovanom období sa už presun 20-tisícovej armády Ramessa II. ku Kadešu považoval za niečo mimoriadne. Ďalej je nepredstaviteľné, aby na tento desaťročia trvajúci stav, jednoznačne dokumentujúci egyptskú slabosť, nezareagovali mocnosti na Egyptských hraniciach. Najmä Núbijské kráľovstvo na juhu, Lýbijci na západe a najmä Chetiti a Babylónčania na severe.

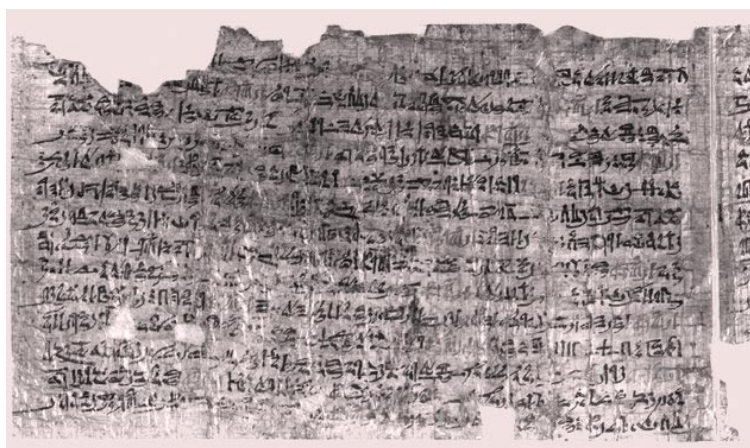
Čiastočným riešením by bolo uvažovať o menšom množstve utekajúcich Izraelitov. Niekoľkotisícová, alebo pravdepodobnejšie niekoľkostočlenná skupina, nezanecháva tak výrazné stopy, môže prejsť aj cez drsnejšie oblasti, presun nie je tak náročný na zásobovanie a logistiku. Aj táto interpretácia je problematická. V predošlom texte je spomenuté hlásenie z pevnosti na Hórovej ceste, dokumentujúce prechod aj malej skupiny.

V prípade exodu počas náboženských nepokojov je mysliteľná, aj keď ničím nepodložená úvaha, do akej miery bol exodus výlučne záležitosťou Izraelitov. Ak by sa k utekajúcej skupine (skupinám) pripojili aj prenasledovaní prívrženci práve potláčaného monoteistického náboženstva boha Atona, mohla vzniknúť pestrá zmes prívržencov monoteizmu.

Vyvstáva otázka vzájomného ovplyvnenia a prelínania náboženských predstáv Egyptanov a

Izraelitov. Predstava revolučne nového náboženstva, ktoré sa objavilo úplne cez noc, bez toho že by potrebovalo nejaký vývoj je neuspokojivá (41). Egypťania v tej dobe predstavovali vyspelú kultúru s niekoľkotisícročnou tradíciou a je reálne uvažovať, že skôr oni ovplyvnili náboženské predstavy polokočovných Izraelitov. Dajú sa napríklad vysledovať vplyvy egyptských náboženských textov na Starý zákon. Žalm 104 je podľa egyptskej predlohy, pochádza od faraóna Achnatona (31, podrobnejšie 32).

Zaujímavá je zmena ponímania rovnováhy medzi bohom a kráľom ako výsledok Achnatonových náboženských reforiem. Kráľ stratil ústredné postavenie, miesto neho mnoho tradičných aspektov kráľovskej moci získal boh. Amon-Re sa stal univerzálnym transcendentným bohom, ktorý existuje nezávisle na tom, čo stvoril. Nový transcendentný boh sa zároveň stal osobným bohom, ktorého vôľa určovala osud krajiny aj jednotlivcov. Nová forma náboženskej skúsenosti, obvykle nazývaná „osobná zbožnosť“ bola pre ramessovské obdobie typická (6, podrobnejšie v Leydenskom papyre, 20).

Obr.č. 24 Leydenský papyrus (20)

Problémy pretrvávajú aj pri posudzovaní reálnosti ďalšej fázy exodu. Putujúci Izraelci boli nútení vybojovať bitku pri meste Chešbon, hlavného mesta emorejského kráľa Sichona, ktorý sa im snažil zabrániť v prechode cez svoje územie (Num 21,21-25; Dt 2,24-35 ap.). Archeologický prieskum na lokalite Tel Hešban takéto mesto v mladšej dobe bronzovej nepotvrdil (8). Podľa lit. 8 s. 69-71 navyše zemepisné detaily poukazujú na skutočnosť, že všetky hlavné mestá, ktoré hrali v príbehu o putovaní Izraelcov dôležitú rolu, boli obývané v 7. st. pr.n.l. V niektorých prípadoch len v tejto dobe. To poukazuje na zásadnú redakciu biblických textov podľa reálií 7. storočia pr.n.l. (8,33).

Po vstupe do Kanaanu došlo k dobytí Jericha. Návod na zrúcanie hradieb pochádza priamo od Hospodina. Hradby nemali byť zrútené trúbením, ale pokrikom *...až zaznie znamenie rohu a začujete hlas trúby, všetok ľud nech zakričí mohutným hlasom, mestské hradby sa zosunú a ľud vnikne dovnútra...* (Joz 6,2-5) V uvažovanom období ale Jericho nebolo opevnené, takže sa nemohli zrútiť žiadne hradby. Z tohto obdobia sa nenašli ani známky ničenia – šípy, projektily, stopy po požiaroch (8). Takto úspešne odskúšanú techniku rúcania Izraeliti už nikdy nepoužili. Celokve neexistuje dôkaz pre dobýjanie Jericha v uvedenom období (40).

Nie je vylúčené, že Izraelci našli Jericho už ako zrúcaniny, ktoré etiologia neskôr spojila s izraelským dobývaním zeme. V Joz 6,26 je formulácia *„...až dodnes...“*. Táto formulácia je typická pre etiologické legendy, ktoré vychádzajú z nejakej krajinnej pamätihodnosti, napríklad zo zrúcanín mesta, alebo veľkej hromady kameňov a pokúšajú sa ju vysvetliť ako dejinnú udalosť (26).

Po vstupe do Jericha výboje (Joz) pokračovali. Aj keď sa aj v biblických textoch niekoľkokrát uvádza problematickosť dobýjania opevnených miest, v ďalšom je takéto dobýjanie výslovne

spomenuté. Realizovala ho armáda vyšlá z púšte. V Biblii sa napríklad píše, že kráľov Chasóru, Afeku, Lakíša a Megidda porazili Izraelci pod Jozuovým vedením. Archeologické nálezy dokazujú, že tieto mestá boli zničené v priebehu obdobia dlhšieho ako jedno storočie. Navyše je tu rozpor s knihou Sudcov, ktorá vymenúva kanaanské enklávy, ktoré je ešte potrebné dobyť. Mestá ako Megiddo a Gezer sú uvedené ako nedobyté v rozpore s knihou Jozue, ktorá ich panovníkov uvádza v zozname porazených kráľov. Celkove je možné konštatovať, že pre Jozuovo napadnutie Kanaanu neexistuje žiadny presvedčivý dôkaz (8).

Napríklad Chasór, ktorý mal byť v krátkej dobe dobytý, predstavoval pravdepodobne (viď obr.č. 25) vzhľadom na svoje opevnenia a vyvýšenú polohu vážnu prekážku. Jeho dobytie muselo byť realizované rozvinutou logistikou (profesionálne oddiely ženistov, ťažké vojnové stroje, zvládnuté budovanie rámp).

Obr.č.25 Chasór, opevnenia (23)

Mesto Lakíš pritom podľa knihy Jozue dobyli Izraeliti za jeden deň ...*tiahol Jozue a všetci Izraeliti ďalej do Lakíša. Obliehal ho a bojoval oň. A Pán ho dal do ruky Izraela. Na druhý deň ho dobyl a vybil ho mečom...* (Joz 10,31-32).

Obr.č.26 Dobývanie Lakíša Asýrčanmi r.701 pr.n.l., umelecká predstava (5)

Z viac ako 40 sídel, ktoré boli podľa biblického podania dobyté nie sú z týchto archeologicky

preskúmaných viac ako 2-3 aspoň potenciálnymi kandidátmi takéhoto izraelského spustošenia v celom období od cca 1250 pr.n.l. do 1150 pr.n.l (41).

V období pred 10.stor.pr.n.l. preukázateľne používali vyspelejšie obliehacie techniky len Egypt'ania. Existovali zvláštne oddiely ženistov, ktoré podkopávali hradby, pre dobytie hradieb sa používali obliehacie rebríky (13). Komplikovanosť týchto postupov podrobne dokumentujú najmä asýrske pramene o niekoľko storočí neskôr. Pritom asýrska armáda v 8. storočí pr.n.l. bola armádou vtedajšej svetovej veľmoci a bola profesionálne organizovaná. Popri pechote, jazde a vojnových vozoch existovali technické oddiely. Minéri, ktorí podkopávali hradby, sapéri, ktorí stavali cesty a pontonéri, ktorí stavali mosty. Pomocné oddiely mali za úlohu okrem zásobovania stavať obliehacie rampy. Zaujímavé sú aj údaje o spotrebe, zachované v centrálnom archíve v Ninive. Je možné odhadnúť, že asýrska armáda spotrebovala na pochode denne 200t potravín a vody. Na zabezpečenie uvedeného bola nutná samostatná administratíva (10,11,12).

Obr.č.27 Ukážka dobývania mesta – Asýrske basreliéfy Ninive (25)

Na záver je možné vrátiť sa k archeológii a biblištike. Amarnská korešpondencia, už spomenutý nález kovania brány z obdobia Ramessa III v Lakiši a podstavca sochy Ramessa IV v Megidde, severne od Jeruzalema, dokazujú skutočnosť, že v 2. tisícročí pr.n.l. - pravdepodobne do r. 1069 pr.n.l., bola celá oblasť Kanaanu v rukách egyptskej správy. Mestá to uznávali a na počesť vládnucich faraónov ozdobovali vstupné brány (Lakiš), alebo vztyčovali oslavné sochy (Megidde).

Z nových vykopávk a nového skúmania typov keramiky, architektonických pozorovaní a datovaní radiokarbónovou metódou je možné usudzovať, že Kanaanci v severných údoliach žili bez prerušenia až hlboko do 10. storočia, neboli teda jednorazovo napadnutí a vytlačení. Dlhodobá návaznosť staršej kanaanskej a neskoršej izraelskej keramiky nemôže byť dielom náhody. Nedá sa vysvetliť tak, že budeme prvých Izraelcov považovať za cudzincov, ktorí do Kanaanu novo prišli zo Zajordánska a nakoniec z Egypta (35,41). Aby niekto takýto názor obhájil, musel by tvrdiť že:

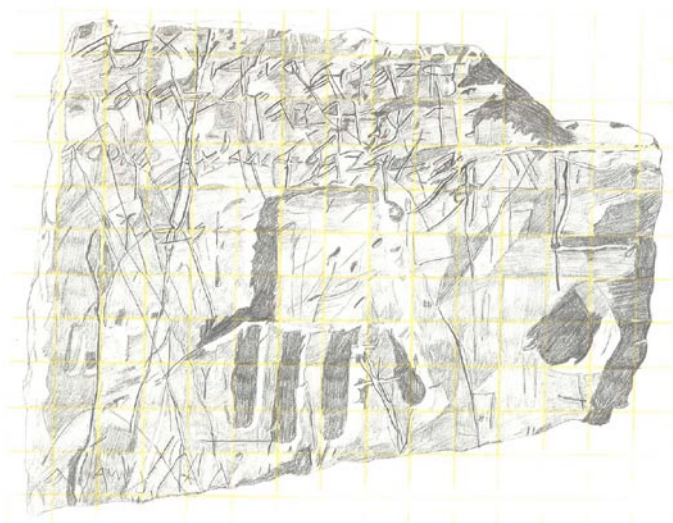
- si títo votrelci nepriniesli vôbec žiadnu keramickú tradíciu
- hneď po príchode prevzali miestne typy keramiky a vytvárali ich úplne presne

Bolo by to ohromujúce a archeologicky bezpríkladné (41).

Je možné prezentovať syntézu o pôvode Izraela na základe najnovších archeologických dát. Zdôrazňuje domáci pôvod Izraelitov a aj keď pripúšťa možnosť migrácie z Egypta, spochybňuje vpád Izraelitov, ako ho popisujú biblické pramene. Je ďalej nutné prijať skutočnosť, že vonkajšie hmotné doklady nepodporujú prakticky nič z biblickej správy o mohutnej sústredenej izraelskej vojenskej invázii do Kanaanu, ani východne od Jordánu v prípade Numeri, ani západne od Jordánu v prípade knihy Jozue (41).

Aj neskoršie obdobie je historicky a archeologicky problematické. Nepodarilo sa dokumentovať stavebnú činnosť v Jeruzaleme z obdobia 10. stor. pr.n.l. - Šalamúnov chrám. Táto skutočnosť je čiastočne vysvetliteľná rozsiahlou stavebnou činnosťou Herodesa Veľkého v 1. storočí pr.n.l. Nenašli sa však ani ojedinelé stavebné kamene z 10. stor. pr.n.l. (8). Stavebná činnosť bola pravdepodobne oveľa menej rozsiahla, ako je popisované v biblických textoch.

Z biblických textov vyplýva ako dôsledok vpádu Izraelitov zavedenie monoteizmu na celom území Kanaanu resp. Izraelského kráľovstva, reprezentovaného napríklad Dávidom a Šalamúnom, prípadne ich nástupcami (podrobnejšie napr. 35). Len málo biblistov by sa dnes odvážilo charakterizovať rané izraelské náboženstvo ako prísne monoteistické, tým menej ako jedinečné (41). Mnohé nálezy dokumentujú rozšírenie polyteizmu medzi Izraelcami až do 8. storočia pr.n.l. Napr. nález nápisu (obr.č.28) z r.1969 na pohrebisku v Hebrone na lokalite Khirbet el-Qom: „...požehnaný Jahvem a jeho Ascherou... „, dokumentuje súbežné uctievanie Jahveho a Aschery, bohyne matky starých Kanaancov . Je dokladované uctievanie aj iných božstiev v Jeruzalemskom

chráme ešte v 7.stor. pr.n.l. (37, 42).

Obr.č.28 ...požehnaný Jahvem a jeho Ascherou...

Je problém s východiskovým miestom exodu, počtom utekajúcich, trasou, priebehom, logistikou útoku, datovaním, dobyvačnou činnosťou na území Kanaanu a s následným zavedením nekompromisného monoteizmu opierajúceho sa o chrám v Jeruzaleme. Problém je aj so zaradením ďalších biblických textov do historických reálií a to až do polovice 8. storočia pr.n.l. (podrobnejšie napríklad 8, 35, 37, 38,41).

Exodus sa s vysokou pravdepodobnosťou v biblicky popisovanej forme nemohol odohrať.

Jaromír Plch, jún 2010

Ďakujem PhDr.Romanovi Kečkovi, PhD. a Mgr.Tomášovi Plchovi za prečítanie a pripomienky.

Gn : Genesis
Ex : Exodus
Joz : Jozue
Num : Numeri
Dt : Deuteronomium

Zoznam literatúry :

1. Sväté písmo Starého i Nového zákona, Slovenský ústav sv.Cyrila a Metoda, Rím 1995
2. Herzog, Ch. - Gichon, M : Biblické války. Books 1999
3. www.bible-archaeology.info
4. www.geocities.com
5. kol. : Veľké udalosti biblických čias. Slovart
6. Shaw I. a kol. : Dějiny starověkého Egypta. BB Art 2003
7. www.bibleorigins.net
8. Finkelstein, I.-Silberman, N.A. - Objevování Bible. Svátá písma Izraele ve světle moderní archeologie. Vyšehrad 2007
9. www.bible.ca/archaeology/maps
10. www.sennefer.de.../images Hatshepsut
10. Pečirková, J. : Asýrie. Od městského státu k říši. Academia 2000
11. Jepsen, A. : Královská tažení ve starém orientu. Vyšehrad 1997
12. Featherstone, D. : Válečníci a války ve starověku a ve středověku. Nakl. Beta Dobrovský-Ševčík 2001
13. www.crystalinks.com/pepi, sixth dynasty
14. www.maat.sofiatopia.org
15. Archaeology of The Bible, www.bible-archaeology.info/Beni-hasan1
16. http://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Egypt
17. The Armchair archeologist, www.katapi.org.uk
18. Tyldesley, J. : Ramses, největší egyptský faraon. Nakl. Domino 2001
19. www.istanbulway.com/shared/images
20. The Leyden papyrus, Edited by F.Griffith and H.Thompson 1904, PDF edition 2007
21. www.mrdowling.com
22. .../nelcg.org/news, nelcg library
23. www.biblia.wiara.pl/elementy/chasor
24. www.bibleplaces.com, Bible places newsletter
25. Assyrian reliefs of Lakish, www...lmk.com, British museum
26. Bardtke, H. : Příběhy ze starověké Palestiny. Vyšehrad 1988
27. Jewish virtual library, ...//source/archaeology/timna
28. www.hertert.org
29. reshafim.org.ii/ad/egypt/timeline/topics/mining.htm
30. Davies, P. : Pátý zázrak, pátrání po původu života. Columbus 2001
31. Arehhoewel, D. : So wurde Bibel. Verlag Katholisches Bibelwerk 1992
32. Zenger, E. : Ich will Morgenröte wecken. Psalmenauslegungen . Herder Bücherei Wien 1994
33. Balabán, M. : Hebrejské myšlení. Herrmann a synové 1993
34. Vácha, M.O. : Návrat ke stromu života. Cesta 2005
35. Finkelstein, I. - Silberman, N.A. : David a Šalomoun. Počátky mesianizmu ve světle moderní archeologie. Vyšehrad 2010
36. Kutílek, M. : Racionálně o globálním oteplování. Dokořán 2008
37. Am Anfang war das Wort, rozhovor s Williamom Deverom, <http://www.arte.tv/de/arte->

magazin/2944670.html

38. Dever, W. : Das Ende der biblischen Archäologie,
<http://www.philognosie.net/index.php/article/articleview/87/>
39. Bernstein, P. : Dějiny zlata. Grada 2004
40. Hess, R. in <http://individual.utoronto.ca/mfkolarcik/jesuit/richardhess.htm>
41. Dever, W. : Who were The Early Israelites And Where Did They Come?
<http://books.google.sk/books>, Čes Volvox Globator 2010
42. Dever, W. : Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel.(Book review) in www.encyclopedia.com

**Egypt-Izrael-Kanaan Chronologická tabuľka
pr.n.l.**

2321-2287	Uniho vpád do Kanaanu vojvodca Pepiho I, 6.dynastia
1650-1550	vpád Hyksósov
1550-1525	Ahmose (18.dynastia) začiatok výstavby pásu pevností v delte
1479-1425	Thutmose III., Hatšetsut výboje až 500km severne od pásu pevností v delte
1352-1336	Amenhotep IV. (Achnaton) archív v Achetatone, náboženská reforma
1338-1295	Vlády menej silných faraónov koniec 18.dynastie (Smenchkare, Tutanchamon, Aje, Haremheb) destabilizácia možné datovanie Exodu okolo r.1336
1295-1096	19.-20.dynastia
1279-1213	Ramesse II.
1213-1203	Merenptah Merenptahova stéla, prvá zmienka o Izraelitoch
1184-1153	Ramesse III. Lakiš-kovanie brány
1153-1145	Ramesse IV. podstavec sochy v Megidde
720	dobytie Samárie Salmanassarom zánik Izraela
701	dobytie Lakiša Asýrčanmi
597	dobytie Jeruzalema Nabukadnesarom Babylónske zajatie
340	Xerxov vpád do Egypta v pelúzskej bitke sa utopila časť jednotiek